

התהוות ישובי־בית וזיקתם למשאבי החקלאות

הקמתם של ישובי־בית בקרב האוכלוסיה הכפרית הערבית בארץ־ישראל היא תופעה ידועה משכבר. היא תוארה ואף בדונה במידה ניכרת של פירוט כבר לפני כשלושים שנה על־ידי מספר חוקרים, שהבולטים בהם הם שמעוני¹ וגרנות (גרנובסקי)². אך את עבודת המחקר האינטנסיבית־החלוצית בנושא זה יש ליחס בעיקר לעמירן (קלנר) אשר לדעתו הושפעה התהוותם של ישובי־הבית מאי היציבות שמקורה העיקרי הוא בתהפוכות המצב הבטחוני.

משקלו של גורם הבטחון

מסקנותיו של עמירן מבוססות בעיקר על ניתוח מפורט של הכפר הגדול דורא³ שבדרום הר חברון אשר בתוכו נרשמו במפקד 1931 שבעים "חברות" שתושביהן נמנו על כפר האם⁴. זהו ללא ספק המספר הרב ביותר של ישובי־בית שנרשמו בתחומו של כפר אחד במפקד זה; אך גם בתחומי כפרים רבים אחרים (הן בהר חברון והן בחלקים אחרים של הארץ), נרשמו ישובי־בית במפקד 1931, וכן גם במפקדים ובפרסומים רשמיים אחרים. על הקשר בין תהליך ההתיישבות הזה לבין הגורם הבטחוני העירו גם מחברים אחרים, אף לפני פרסומו האמור של עמירן. בין השאר, נדון נושא זה בהרחבה בכתביו של ברסלבסקי (ברסלבי)⁵, שנכתבו בחלקם עוד ב־1925. באחד ממאמריו מביע ברסלבי את הדעה שתהליך ההתנחלות הערבי, המתאפיין בתקופה ממושכת של אי יציבות יישובית, הינו מנוגד לאופי ההתנחלות המקובל בעולם. ואת מקור התופעה הזאת תולה הוא בגורם הבטחוני⁶.

ההזדקקות לגורם הבטחוני, כגורם העיקרי בהתפתחות ישובית, מקובלת לא רק בהסברת התהליך ההתיישבותי, אלא גם בהסבר התפרוסת הגאוגרפית של הישוב הערבי. המחקרים שנעשו בתחום זה (בעיקר מחקריו של עמירן⁷) מכירים אמנם בחשיבותם של גורמים

1. שמעוני, י. ערבי ארץ ישראל. תל־אביב: מכורה — עם עובד, תשכ"ז, ע' 161.
2. גרנובסקי (גרנות), א. המשטר הקרקעי בארץ ישראל. תל־אביב: דביר, תש"ט, עמ' 160—160.
3. קלנר (עמירן) ד. "דורא — לדמות הישובים בספר הבדווים", ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, כרך י"ד א—ב, תש"ח—תש"ט, 94—1948, עמ' 29—37.
4. מילס, א. מפקד האוכלוסין בפלשתינה (א"י) לשנת 1931, ירושלים: דפוס המגזר היוני דפוס גולדברג, 1932, עמ' 28—32.
5. ברסלבסקי (ברסלבי), י. הידעת את הארץ, חלק א'. הקיבוץ המאוחד, תש"ז, מהדורה 6, עמ' 269—271.
6. שם, ע' 261.

נוספים; אך עם זאת נוטים הם להקל בחשיבותם של הגורמים הכלכליים, לעומת הגורם הבטחוני.

ההנחה הנבדקת בחיבור המוגש בזה היא שיש הפרזה ניכרת בהדגשת חשיבותו של הגורם הבטחוני בבעיה שלפנינו, וכי יש ליחס חשיבות רבה יותר לגורמים כלכליים; בעיקר אלה שבתחום החקלאות (כולל מרעה).

הגורמים הכלכליים

חיבור זה יתרכז בדיון בתהליך ההתישבותי שלפנינו, תוך הדגשה שתהליך זה אינו מיוחד לערביי ארץ-ישראל, וכי הוא אופייני לתנאי ההתפתחות הישובית בתנאי חקלאות קיום. ממקורות שונים מסתבר שתהליך מעין זה נפוץ למדי בעולם הרחב, הן כיום והן בעבר, ועל קיומו בתקופת התנ"ך ניתן ללמוד גם מהשימוש במונח "ישוב-בת" המצוי בלשונו עד היום.

במאמרי על התפתחות ישובי-בת בשולי השומרון⁷ ובמישור השרון¹⁰ ניתן למצוא דיון מפורט למדי, על בסיס מקורות כתובים ובלתי-כתובים, על זיקתה של ההתפתחות הישובית להתפתחויות מסוימות בתחום הבטחוני והפוליטי בארץ, בעיקר במאתיים השנים האחרונות. המסקנה העיקרית מדיון זה היא שקשה למצוא קורילציה ברורה בין ההתפתחות הישובית לבין ההתפתחויות בתחום הפוליטי-בטחוני; וכי התפתחויות בתחום הכלכלי (הנובעות בחלקן גם מהתפתחויות פוליטיות) מסבירות ביתר יעילות את התהליך הישובי.

מסקנה דומה למדי ניתן להסיק גם מניתוח התפרוסת המרחבית של התהליך ההתישבותי. שכן, בניגוד למצופה, רבים מישובי-הבת הוקמו באזורים שוליים שערכם לחקלאות מועט; ולא בתחום השטחים המישוריים אשר לפי הדעה המקובלת הוצאו מכלל שימוש חקלאי עקב השתלטות הברודים ועקב חוסר הבטחון שהשתרש בהם בתקופה התורכית.

ההתרכזות בשטחים שוליים בעלי אדמות רדודות בולטת בעיקר בשטחי יעבד וקטביה, אשר בניה עלו (ולא ירדו, כמצופה) מירכתי עמק דותן אל הגבעות הטרשיות המקיפות אותן. בשטחי הר אלכסנדר (מדרום לאום-אל-פחם) מצויים כעשרה כפרי-בת של יעבד. תפרוסת ישובי-הבת של קטביה היא נרחבת אף יותר ובניה הגיעו עד לגליל התחתון המזרחי ומורדות הגלבוע, משני צידיו, אך גם במקרה זה כוונה ההתישבות אל אזורים שמשאביהם החקלאיים נחשבו לירודים בטיבם מאלה של ישובי-האם מבחינה טופוגרפית או מבחינה אקלימית. דוגמא מובהקת אחרת לאמור לעיל היא ההתישבות הנרחבת והצפופה בשטח הטרשי שמדרום לקלקיליה, בו התמקמו ישובי-הבת של כפר תילת, סניריא ועזון. בשטח זה ניתן למנות כיום כעשרים כפרונים (שהוקמו במאה השנים האחרונות) באזור ששטחו אינו עולה על 50 קמ"ר, ואשר מצויות בו רק חלקות קרקע מועטות הכשרות לעיבוד

7. ראה לדוגמא "Hill Settlements and their Abandonment in Topical Africa" Gleave, M.B. *Trans. Inst. Br. Geog.* 40, 1966, pp. 39-49. Grossman, D. "The Process of Frontier Settlement. The Case of Nikeland (Nigeria) *Geog. Annal.* 53, Ser. B. 1971, 2, pp. 107-128.

7. Amiran, D.H.K. The Pattern of Settlement in Palestine *I.E.J.* 3, 2, 1953, pp. 57-78, 3, 3, 1953, pp. 192-209, 3, 4, 1953, pp. 250-260.

10. Grossman, D. "Arab Settlement Activity in the Sharon and its Margins" Paper Presented at the I.G.U. Symposium on Rural Settlement Varanasi: India, Dec. 1-6, 1975.

חקלאי. יצויין ששטח זה יושב לפני שפותחה בו חקלאות השלחין. דוגמאות אלו מחזקות את הרושם המתקבל מניתוח תפרוסת הישובים בארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ואשר לפיו קיים מתאם גבוה בין תפרוסת האוכלוסין לבין תפרוסת פוטנציאל החקלאות בתנאי בעל. השטחים שעיבודם היה כרוך בהשקעות במיתקני השקאה (כגון בעמק בית-שאן) היו כנראה בעלי כח משיכה נמוך, גם כאשר הטכנולוגיה הדרושה היתה ידועה. ועל כן זכו שטחים אלו לקליטתם של מתישבים חקלאיים ערבים רק בשלב מאוחר יותר. התיזה של בוסרופ על הקשר בין לחץ אוכלוסין לבין שיטות החקלאות מספקת הסבר לזיקה זו. שכן, לדבריה, אין לצפות לענין כלשהו בזקלאות אינטנסיבית כל עוד ניתן למצוא שטחי עיבוד בשיטות המקובלות. העיקרון המודגש על ידה הוא שהגורם העיקרי לבחירת שטחי עיבוד, בתנאים של לחץ קרקע נמוך, הוא כמות האנרגיה האנושית המושקעת ליחידת קרקע ולא כמות התוצרת שניתן להפיק מאותה יחידה.¹¹

התגברות לחץ האוכלוסין

השאלה מדוע היה בארץ לחץ אוכלוסין נמוך עד ראשית המאה הנוכחית, היא שאלה נפרדת שלא נוכל לעסוק בה בהרחבה במאמר זה. עם זאת יש לציין כי תנאי הבטחון הירודים, חוסר יציבותו של השלטון, וכן שיטות הממשל (שהתבטאו בין השאר בשיטות המיסוי והגיוס, שחיתות וחוסר יעילות וריכוזה של עוצמה כלכלית חברתית רבה בידי מעטים) — כל אלה תרמו לנחשלות הפלאח, לשיעור הנמוך של גודל האוכלוסין ולמחסור כרוני בכוח אדם. די היה בהסרתן של מגבלות אלו — ולא דוקא בפעילות אקטיבית של גורם חיצוני או בחידוש טכנולוגי כל שהוא — בכדי לשנות את האיזון הקיים ולשחרר לחצים דמוגרפיים, שהם הם ככל הנראה, אשר הביאו לפיתוח התהליך ההתישבותי המתואר כאן. להסבר זה, המדגיש את חשיבותו של אלמנט הביקוש לקרקע עקב עליית לחץ האוכלוסיה, יש סימוכין גם בניתוח הזיקה בין מקומו המרחבי של ישוב-האם לישוב-הבת. ההסבר התולה את התפתחות הישוב בהסרת איום לבטחון מדגיש בדרך כלל את העברת מקומו של הישוב משולי השטח המעובד אל מרכזו. כתוצאה מהחלשת המניע לאיתור הישוב במקום בעל יתרונות הגנתיים. אך בעוד שתופעות של הקמת ישוב מחדש במרכז השטח המעובד מצויות ודאי במספר מקומות בארץ, הרי ברוב המקרים לא כך היה הדבר. בשטח שנסקר בשומרון ובשרון מוקמו רוב ישובי-הבת בשולי השטחים או במטליות מרוחקות ומנותקות מכפרי-האם, וכן במקומות בהם היו מיגבלות בולטות לשימוש חקלאי בקרקע (כגון בשולי הבצות בשרון). חוסר היציבות הישובים של ישובי הבת במקרים אלו נבעה, על כן, בעיקר מהשאיפה לראות בהתמקמות זו תופעה זמנית. אופי אוכלוסייתם ומבניהם של ישובי-הבת מאשר גם הוא כי ישובים אלה נועדו לאיכלוס בעיקר על-ידי השכבות הנמוכות ביותר של החברה הכפרית. תושביהם כללו בין השאר גם מהגרים, כגון בני המצארווה, שהתישבו בארץ בעקבות כיבושו של אברהים פשה וכן רועים, שנחשבו לרובד הבווי ביותר בכפר.¹²

שלבים בהתפתחותם של ישובי-הבת

תהליך התהוותם של ישובי-בת אלו דומה למדי לזה המצוי בחלקים אחרים של העולם. אך, כמצופה הוא מושפע גם על ידי תנאי המקום, המתבטאים לא רק במבנה החברתי המיוחד

11. Boserup, E. *The Conditions of Agricultural Growth*. Chicago: Aldine 1965.
12. Lutfiyya, A.M. *Baytin: A Jordanian Village*. The Hague: Mouton: 1966. ראה

אלא גם בתכונות הנוף ובתנאים האקולוגיים המקומיים. גורמים אלו באים לידי ביטוי גם בשלבי התהליך המצויים בארצנו. בשלב הראשון של ההתנחלות, אין הישוב נחשב בדרך כלל אלא ל"עובה"; דהיינו, ישוב עונתי המאוכלס אך ורק בעונת החקלאות העיקרית שהיא, לרוב, תקופת הקציר. במקביל ל"עובה" חקלאית זו קיימים גם ישובי רועים המהווים גם מעין ישובים זמניים וגם הם אופייניים לשלב הראשון בהתפתחות לישוב קבע. ישובי רועים אלו מזכירים במידת-מה את ישובי הבדווים, וכמותם אין הם קבועים ואין בהם מבנים של ממש פרט ל"חושות" או "חרבות". רבים גם ישובי הרועים שהוקמו במערות, ומכאן השם "מוע'איר" שניתן למספר ישובים בשולי השומרון (זה היה גם שמו של הכפר הנטוש ח'רבת בית-ליד שבצומת השרון, אשר היה ישוב-בת של בית-ליד והתפתח במשך הזמן לישוב קבע).

ישובי רועים אלה התבססו, לעיתים על מעין "טרנס היומנס" מהופך, כגון במקרה של כפרי-הבת הרבים של דיר-אל-עוצון (ימה, דיר א-סיכה, אבת'ן, מרג'ה ועוד). שכן המרעה במישור המרובה ובשולי הנחלים היה אפשרי רק בקיץ, וזאת עקב הבוציות הרבה בעונת החורף. בעונה זו נאלצו הרועים לעלות להר ולהקים בשטחו את בתיהם. אך היו גם ישובי רועים שהוקמו במישור על אדמות החמרה שניקוזן טוב יותר מאדמות המרובה. ואכן, רוב ישובי-הבת שהוקמו בשרון היו במקורם ישובי רועים; שכן רוב אדמותיו של השרון נחשבו כידוע כבלתי מתאימות לחקלאות ואף כנופלות בטיבן מאדמות הטרשים. ראשיתם של הישובים החקלאיים שהוקמו במקביל לישובי הרועים, ואם הם עיקר ענינו של מאמר זה, היתה גם היא בח'רבות, במערות ובמלונות. אך יודגש שאין לראות בעצם קיומה של מלונה אינדיקציה לתהליך התפתחות ישובית.

בשלב השני לתהליך הנדון החלה בניה של מבנים מאבני גזית והישוב החל לקבל אופי של ישוב קבע. תהליך "קייבועו" של הישוב הושפע, למרות כל האמור לעיל, גם מגורמים חיצוניים (סלילת דרכים, יבוש ביצות, פיתוח מסחר, שיטות חקלאות חדשות וגידולים חדשים). עם זאת עדים אנו לתהליך הפיכת "העובות" לישוב קבע גם באזורים נידחים, אשר לגביהם חייבים אנו להתייחס בעיקר לגורמים הפנימיים (לחץ האוכלוסין) כגורם ל"קייבועו" הישוב. הדחיפה לייצובו של הישוב בשלב השני של ההתיישבות כרוכה מכל מקום בהתפתחות דינמית כל שהיא, הגורמת להכרה גוברת והולכת שאין לחזור למצב שהיה קיים בעבר. קיומו הממושך של שלב ה"עובה", לעומת זאת, עשוי להצביע על מצב סטטי והעדר פיתוח במשך תקופה ארוכה.

אין ספק, ש"עובות" רבות היו קיימות בארץ במשך כל התקופה העותומנית. אך רק במשך תקופות מועטות, בעיקר במאה ה-16, היה גידול משמעותי של ישובי קבע.¹³ ה"עובה" זמנית היתה. עם זאת היתה חלק מנוף הארץ ועדיין ניתן למצאה בחלקים רבים של הארץ.

קיומה של ה"עובה", הן כצורת ישוב עונתי והן כשלב בהתפתחות הישובית ידוע, כאמור, גם במקומות אחרים בעולם. אך תופעה זו צמודה, ברוב המקרים, לאוכלוסיה כפרית בחברות מסורתיות בהן שליטה חקלאות הקיום, ואינה מצויה כרגיל בישובים כפריים

13. Hutteroh, W. Schwankungen von Siedlungs-dichte und Siedlungsgrenze in Palestina und Transjordanian seit dem 16. Jahrhundert *Deutscher Geographentag* Kiel, 21-26 Juli 1969, Tagungsbericht und wissenschaftliche Abhandlung, pp. 463-476.

בחברות מסחריות-תעשיות. הסיבה לכך נעוצה בעצמת הזיקה ההדדית שבין מערכת הייצור החקלאי לבין מערכת הצריכה של מוצרי חקלאות ואופי השפעתה של זיקה זו על מערכת השיווק, ההובלה והטכנולוגיה של הייצור והצריכה.

כיוון שבחברה הכפרית המסורתית קיימת בדרך כלל זהות בין ייצור וצריכה, ממלא הכפר הן תפקודים של מקור תשומות והן של מרכז צריכה. הובלת התשומות (כולל הליכה לשדה של העובד) וכן גם הובלת התוצרת למגורים, מצריכות מאמץ ניכר המאופיין על-ידי עקומה תלולה של עלות למרחק קצר יחסית. משום כך יש לחיסכון בהליכה ובהובלה חשיבות רבה ביותר; אך אולי יש חשיבות רבה אף יותר לעובדה שרמת החיים הנמוכה מאפשרת לאיכר להקים במסגרת ה"עובה" מבנים בהשקעה נמוכה וללא מאמץ רב, לרכו את הכלים הדרושים לו, ולהקים "מרכז צריכה משני" לצורך שימוש בשדה. לעומת זאת, קשה להניח שאיכר מודרני יהיה מוכן להשקיע את המאמץ הרב בהון ובעבודה הדרוש להקמת מבנים לצריכה בשטח החקלאי, מה עוד שהוצאות ההובלה והנסיעה לחלקות רחוקות הן נמוכות יחסית.

ההכרה בעובדה שיש לעקור לשטחי החקלאות המרוחקים כרוכה, על כן, בהחלטה חד-פעמית על העתקת המגורים ולא בתהליך איטי וממושך. ברור שיש לחץ ניכר להימנע מהחלטה מעין זו, אך בליט ברירה משלימים אתה, כאשר מגיעים ל"סף ההגירה" (או "סף העתקת המגורים") והעקירה הופכת לבלתי-נמנעת עקב הירידה ב"שימושיות המקום" במגורים הנוכחיים, או עקב גידול המשפחה ואירועים הקשורים במחזור החיים האנושי¹⁴. ברור, מכל מקום, שההסבר העיקרי להתמעטות חשיבותו של מרכז צריכה משני בתנאי חקלאות מודרנית, נעוץ ללא ספק בגורם המסחרי ולא בגורם הטכנולוגי. שכן הכפר המודרני אינו מרכז הצריכה ורק חלק מבוטל מהתוצרת החקלאית "נמכר" בו. מכאן שאין טעם להשקיע אף השקעות נמוכות יחסית בכלים שנועדו לשמש לתפקידים ישוביים בשטח החקלאי.

אספקט נוסף המבהיר את רקעו של תהליך ההתיישבות הממושך בתנאי חקלאות הקיום, טמון באופי השימוש בקרקע למגורים ולחקלאות. בחברה בעלת רמה טכנולוגית מפותחת קיימת תחרות תמידית בין שני שימושי קרקע אלה, וניתן לראות אותם כמתנגשים זה עם זה עקב הצורך בחלקות גדולות לשם השגתם של יתרונות לגודל, ובמידה מסוימת גם עקב הדרישות הגוברות למגורים מרווחים ולחצר גדולה ליד הבית. בחברה הטרומ-תעשייתית, לעומת זאת, אין מגבלות רבות לשימוש בקרקע לצרכי חקלאות אף ליד גבול השטח עצמו¹⁵. זו הסיבה העיקרית לכך שהמודל הידוע של פון-טיגן המצביע על ירידה הדרגתית של אינטנסיביות השימוש בקרקע עם התרחקות מהמרכז, הינו בעקרו בעל תוקף בתנאי החברה המסורתית. אך ספק אם הוא מתאים באותה מידה להסברת טבעיות שימושי הקרקע בתנאי החקלאות המודרנית.

בחיבור זה ניסינו להראות שרגישותו של האיכר הערבי לגורם המרחב עשויה להסביר גם את תהליכי ההתיישבות האופייניים לחברה הכפרית ולא רק את שימושי הקרקע האופייניים לה. יש לחזור ולהדגיש שתהליך התיישבותי זה מאפיין את התהליך המקובל בתנאי חקלאות הקיום, ואינו נובע אך ורק מתנאים מיוחדים של חוסר בטחון ששררו בארצנו.

14. Wolpert J. "Behavioral Aspects of the Decision to Migrate" *Papers Regional Science Association*, 15, 1965, pp. 159-169.